

นาง lokale ในกับกลไกระบบอุปถัมภ์ :

ภาพสะท้อนการเสนอสันօง

เพื่อสร้างอำนาจและความมั่นคงทางการเมือง ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

พรศิริ บูรณเขตต์

ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ (Patron-Client) เป็นเครื่องมือหรือแม่แบบสำคัญในการศึกษาสังคมไทย มีพื้นฐานแนวคิดจากสายสกุล British School of Anthropology ที่สนใจเรื่องโครงสร้างสังคม โดยอาศัยแนวคิดเรื่องโครงสร้างความสัมพันธ์ในสังคมเป็นหลักในการอธิบายสภาพสังคมที่ศึกษา

โดยนัยเบื้องต้น ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์จึงเป็นเครื่องมือศึกษาการจัดระเบียบทางสังคม ที่กำหนดความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างบุคคล 2 ฝ่ายคือ ผู้อุปถัมภ์ และผู้ได้อุปถัมภ์ซึ่งแลกเปลี่ยนโดยไม่เท่าเทียมกัน เพราะมีฐานทางเศรษฐกิจและสังคมต่างกัน หรือมีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากร อาทิ ความรู้

ความสามารถตำแหน่ง หน้าที่ ทรัพย์สมบัติ หรือผลประโยชน์ต่างกัน จากการแลกเปลี่ยนความสัมพันธ์เพื่อจุดหมายข้างต้น ผู้อุปถัมภ์จึงให้ความคุ้มครอง ความช่วยเหลือ จากฐานทรัพยากรที่มาจากการดูแล ความสามารถการครอบครองปัจจัยการผลิต ขณะที่ผู้ได้อุปถัมภ์ให้ความจงรักภักดี หรือบริการจากฐานทรัพยากรคือแรงงานและของกำนัล

ดูเหมือนว่าแนวคิดความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ได้ถูกนำมาใช้ศึกษาสังคมไทยและมีสถานภาพเป็นปีกแห่งพ้องสมควร ไม่ว่าจะเป็นรุ่นแร่โดยควอริช เวลส์ (Quaritch Wales) เรื่องการปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ ซึ่งเสนอภาพความสัมพันธ์ทางการระระหว่างข้าราชการ

กับสามัญชนที่อยู่ใต้อำนาจราชการ (นาย-ไพร) หรือในงานชั้นสมบูรณ์ที่สุดของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ “สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416” ซึ่งกล่าวถึงคุณภาพความสัมพันธ์หลักคือ นายกับไพร และเสนอว่าเป็นคุณภาพความสัมพันธ์แบบ Patron-Client ที่ตั้งอยู่บนฐานการสูงและความไม่เสมอภาคในการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ในรูปแบบ ความสัมพันธ์ต่างๆ ทั้งผู้ใหญ่-ผู้น้อย (Superior-Inferior) หรือแบบลูกพี่-ลูกน้อง (Senior-Junior) ซึ่งเป็นรูปแบบการรวมตัวในแนวตั้ง กลุ่มอุปถัมภ์ (Entourage) จึงมีเชิงคุณภาพความสัมพันธ์ทางชนชั้นที่ขัดแย้งกัน หากแต่เมื่อผลประโยชน์ร่วมกัน

ในการครอบครองสิ่งเดียวที่มีอยู่ คือ “ชีวิตและจดหมายของ สัมภัติแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ” ซึ่งเคราะห์สัมภัติในฐานะเป็นหน่วยสังคมอยู่ๆ หน่วยหนึ่งในสังคมไทย ได้ก่อตัวถึงคุณภาพความสัมพันธ์หลักคือ ลูกพี่ (นักเลง) กับลูกน้อง การเสนอสิ่งของไม่มีกฎหมายกำหนด แต่เป็นความผูกพันที่ต่อเนื่องกันไปเรื่อยไม่มีสิ้นสุด ตราบใดที่ฐานะของหัวสองฝ่ายยังไม่เปลี่ยนแปลง การช่วยเหลือเพื่อพาลักษณะครอบตัว ลูกพี่จึงอาจ เป็นที่พึ่งฝ่ายงาน ช่วยให้มีที่อยู่ ติดต่อ กับ ข้าราชการหรือช่วยให้พั้นคุกตระدرج ขณะที่ลูกน้อง อาจเป็นได้ตั้งแต่รินเหล้าจันถึงออกแรงไปตีกับลูก น้องนักเลงต่างถิ่น ลักษณะดังนี้เปรียบตา เฉลี่มเผา กอนันต์กูล จึงกล่าวถึงคุณภาพความสัมพันธ์ของคน สัมภัติจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวพันกันเป็นลูกโซ่ ระหว่างความอยู่รอดทางเศรษฐกิจ การแบ่งสรร อำนาจ และลักษณะทางวัฒนธรรมที่แสดงออกมา เช่น คำว่าบุญคุณ เกรงใจ กตัญญู เป็นต้น (ปริตรตา เฉลี่มเผา กอนันต์กูล 2536)

จากการนำเสนอโดยใช้คุณภาพความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ในงานชั้นต้นจึงถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่เบี่ยงเบน ความสนใจจากแนวคิดวิเคราะห์สังคมแบบชนชั้น

ของมาร์กซิสต์ แนวคิดวิเคราะห์สังคมไทยของ จิตรา ภูมิศักดิ์ ซึ่งกำลังเพื่องฟู รวมทั้งแนวคิด โครงสร้างหลุม ที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาสังคม ไทยอย่างต่อเนื่องมานาน

หากแต่ภาพความสัมพันธ์ ภายใต้ความสงบ สุข การพึ่งพาอาศัยกัน จำกแนวคิดความ สัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ก็มีสามารถกลับเกลื่อน “นัย” ของความขัดแย้งของระบบและระหว่างชนชั้น (Class Conflict) หรือการเอาด้วยการเอื้อประโยชน์ (Exploitation) อย่างที่แนวคิดอึกขั้วหนึ่งกล่าวถึง

ในงานศึกษาชั้นนี้ ผู้เขียนพยายามเสนอภาพ ของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผ่าน แนวคิดความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ คือการฝึกผัง ตัวของมนุษย์ ข้าราชการกับนายศรี โดยการถวาย หญิงสาวเป็น “นางใน” เป็นบื้องต้น และยิ่งลึกไป กว่านั้นคือการแอบแฝงซึ่งผลประโยชน์ระหว่าง บุคคล 2 ฝั่ง 2 ฝ่าย ซึ่งต่างก็เก็บจ้าความหวาด ระแวงของฝ่ายตนไว้ หญิงสาวจึงเป็นสิ่งที่เชื่อม บุคคล 2 ฝ่าย เป็นตัวแปรที่มีคุณสมบัติบาง ประการที่จะผ่อนคลายสภาวะ “วิตกจริต” ของ แต่ละฝ่ายได้ ลักษณะดังที่กล่าวถึงเป็นการ เสนอภาพสังคมว่ามีหัวใจความสัมพันธ์แบบพึ่งพา และพึ่งพิงผลประโยชน์ ซึ่งช้อนเร้นความขัดแย้ง ของระบบและระหว่างชนชั้นไว้

สืบเนื่องจากในอดีตที่ผ่านมา จนกระทั่งถึง กลางสมัยรัตนโกสินทร์ สังคมไทยปกครองแบบ สมบูรณ์แบบสิทธิราชย์ พระมหาชัชติริย์ จึงเป็นผู้ ถือครองความเคารพศรัทธา และห่วงใยใน อำนาจอาณาจักร ราชภูมิจึง “กลัวเจ้ายังกับหนู กลัวแมว” ซึ่งหลวงสุขุมนัยประดิษฐ์ เคยให้ หัว臣ได้รับ “พระราชโองการในสมัยหลังๆ คงจะไม่ ทราบว่าพระเจ้าแผ่นดินในสมัยนั้น มีพระราชนิ�ุ จำนวนมากมายເพີຍໄດ້ ແລະທຸກໆຄມມີຄວາມເກຮັງ ກລັວທ່ານເພີຍໄດ້ ແມ່ແຕ່ໄດ້ເຂົ້າໄປຢູ່ໂກລິພຣອງຄໍ

ท่านบางคนก็สั่นเสียเหล้า ยิ่งท่านรับสั่งด้วยเรก์ ยิ่งของขึ้นไปอีก ถ้าถูกท่านกริ่วแล้วบางคนถึงล้มเจ็บไปหลายวัน และนับว่าเป็นการได้รับเคราะห์อย่างใหญ่หลวง..."(หลวงสุขุมนัยประดิษฐ์ กจช. สร. 1201 บันทึกพระยาทรงสูรเดชไม่ลงวันที่ใน ชนก อาการณ์สุวรรณ 2536: 16) ในสถานภาพเช่นนี้ กษัตริย์ในฐานะ "เจ้าแผ่นดิน" หรือ "เจ้าชีวิต" จึงเป็นผู้ปกครองมีความเป็นจักรวาลอยู่ในตัวเอง" ในหลายกรณีกฎหมายจึงกำหนดขึ้นหรือให้คุณให้โทษด้วยคำพูดกษัตริย์ แต่อย่างไร ก็ตามยังมีศิริคพิชราธรรม หรือจักรพรรดิวัตร 12 เป็นธรรมะควบคุมแนวทางเพื่อสร้างเงื่อนไขให้กษัตริย์ประพฤติชอบด้วยธรรม

แต่ในความเป็นจริงแล้ว สังคมจะมีความสมบูรณ์พูลสุข ไม่เพียงพระทรงเป็นธรรมราชา หรือมีพระปรีชาสูงส่งเท่านั้น หากแต่ต้องอาศัยองค์พยายามของพระนครทั้งสิ้นนั้น หากแต่ต้องอาศัยองค์พยายามของพระนครทั้งสิ้นนั้น ได้แก่ จักษุพระนคร หรือ ปราชญ์ราชบัน蒂ต โทรจารย์ พุ่ง ได้แก่ พ่อค้าพาณิช ไส้ ได้แก่ นรเศรษฐีผู้มีทรัพย์ และเอ็นได้แก่ มุ่มนต์รี ไฟร์พลทั้งหลาย(พระยาพิชัย serene ข้อ ๙ ใน ชัยอนันต์ สมุทวนิช : 159) ซึ่งกล่าวได้ว่า บรรดา มุ่มนต์รี ไฟร์พลทั้งหลาย เป็นฐานอำนาจ และกลไกสำคัญสำหรับการปกครองของกษัตริย์มากที่สุด ฝ่ายขุนนางและฝ่ายกษัตริย์จึงมีความสัมพันธ์ที่เสนอสนองต่อกัน โดยขุนนางได้รับเบี้ยหัวดจากพระมหากษัตริย์เป็นครั้งคราว แต่รายได้หลักจะมาจากการที่ดินตามศักดินาซึ่งเป็นที่มาของไฟร์หรือแรงงาน และกษัตริย์ก็มีคุ้โลบายควบคุม เพราะเมื่อได้ที่มูลนายมีไฟร์ในสังกัดมาก ก็จะมีอำนาจมาก เป็นหนทางให้เกิดการกระด้างกระดิ่ง กษัตริย์จึงมั่นคงทางลดจำนวนไฟร์สมให้น้อยลงและเพิ่มจำนวนไฟร์หลวงให้มากขึ้น

การควบคุมกำลังคนผ่านการกำหนดพื้นที่

ครอบครองของขุนนาง จึงสะท้อนถึงการที่กษัตริย์ตระหนักชัดว่าการครอบครองหรือการสั่งสมอำนาจทางเศรษฐกิจย่อมนำมาซึ่งการขยายขอบเขตอำนาจทางการเมืองและลัษณะ และเหตุที่การสะสมไฟร์ เป็นการเพิ่มพูนอำนาจจากที่ดินตามศักดิ์ดังนั้น แม้ว่าในทางทฤษฎีแล้วพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าชีวิตของคนทั้งปวง แต่ในทางปฏิบัติมูลนายของไฟร์ย่อมจะเป็นเจ้าของชีวิตไฟร์มากกว่า (แรงค์ พ่วงพิศ)

การรักษาระยะห่าง (Social Distance) ระหว่างกษัตริย์และขุนนางจึงเกิดขึ้นจากกฎหมาย Jarvis และกฎหมายลายลักษณ์อักษร อาทิ เช่น การให้ริบราบทบั้นคอ ริบเรือน ให้เอกสารไว้ห้อยด้วยเชือก ผ่าเสียหั้งโคลต์ ผ่าเสียเจ็ดโคลต์ หรือกระหั้งผ่าเสียโคลต์นั้นอย่าให้เลี้ยงสีบไปสถานภาพของขุนนางภายใต้กฎหมายที่ยุบล จึงเปรียบเหมือนการยืนบนเส้นด้ายที่ต้องทรงตัวให้อยู่ในที่ทางของตน หากมีอะไรไปก้าวถ่าย หรือปัดไปปัดมาจะมีผลต่อการทรงตัว อาจล้มลงหรือตกจากเชือกจนได้รับอันตราย

การมีชีวิตอยู่ในระบบราชการแม้ว่าจะเป็นชีวิตที่ได้รับความสบายนะและประโยชน์มากกว่าสามัญชน จึงอยู่ด้วยความหวาดกลัวพระราชาอยู่ และต้องระมัดระวังตัวมากเป็นพิเศษ(ชัยอนันต์ สมุทวนิช : 89)

การ "เข้าถึง" เพื่อสร้างความมั่นคงในชีวิตราชการ จึงเกี่ยวเนื่องกับความลงรักภักดี นอกเหนือจากชาติภูมิ วัฒนธรรม คุณวุฒิ และปัญญาภูมิ รวมทั้งวิริยะชีบดี (ความเพียรในราชการ) จิตาธิบดี (กล้าหาญในสังคม) วิมังสาธิบดี (ฉลาดในการดำเนินการพิพากษาความและอุบัติในราชการต่างๆ) และฉันทาริบดี ซึ่งหมายถึง การถวายสิ่งของที่ต้องประสงค์(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5)

และกล่าวได้ว่า "เข้าถึง" ด้วยวิธีการพิเศษ

แบบฉบับที่ 4 มีผลต่อการสร้างความมั่นคง และก้าวหน้าในชีวิตราชการโดยทางลัด และเป็นที่นิยมกันมากที่เดียว จากหมายประกาศรัชกาลที่ 4 ติพิมพ์ให้ไว้บวรนิเวศ จุลศักราช 1212 ข้อ 3 นับเป็นหลักฐานสำคัญที่ชี้ว่า การฉบับที่ 4 เป็นรูปแบบหนึ่งที่มีผลต่อความโปรดปราน ก่อให้เกิด “...ถ้าจะต้องพระประสงค์ต้นไม้ตัดหรือปลາเงิน ปลາทองในที่แห่งใดนั้น ยังไนพระองค์ก็ไปขอต่อเจ้าของแห่งนั้น แต่ขอด้วยปากว่ามีอ ถึงของนั้นกลับมาในทันได้ที่เดียนั้น นำมาราวย่าท่าน ๆ ก็โปรดปรานว่าเป็นผู้คลาดแสวงหาของประหลาด ๆ มาถวายได้ดียังงัก...”

หากแต่ต้นไม้ตัดหรือปลາเงินปลາทอง เป็นสิ่งของตามสมัยนิยมซึ่งสามารถ “เข้าถึง” ผู้ปกครอง แผ่นดินได้เพียงชั่วขณะ การสร้างความสัมพันธ์ ถาวรเพิ่มขึ้น จึงหมายถึงการมอบสิ่งของที่มี “ค่า” จากผู้มอบ ให้แด่ผู้รับ ซึ่งพบว่ามีธรรมเนียมการมอบผู้หญิงให้แก่ผู้ปกครองแผ่นดิน ดังปรากฏหลักฐานนับแต่สมัยอยุธยา และในสมัยชนบุรี ปรากฏในโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงชนบุรี โดยนายสุนยวัดเล็กกว่า

“ตานีนัคเรศเจ้า	นคร
ส่งสุวรรณบุญมา	กราบเกล้า
น้อมถายปืนอยุธยา	ภูวนารถ
กลัวรักภักดีเจ้า	สูเสี้ยอมบทมูลฯ”

ทฤษฎีที่เข้ามารายตัวจะต้องเป็นผู้มีความพร้อมในหลายประการ คือมีความงามมีสกุล หรือมีความรู้ความสามารถ และต้องผ่านการขัดเกลา ซึ่งมักจะมี “พรกสื่อสอดแนม” หรือ ชุนนางตามหัวเมืองส่งตัวเข้ามา ในพระราชนิพนธ์เรื่องปฐมวงศ์ รัชกาลที่ 4 ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า “...พระเจ้าแผ่นดิน...มีพระทัยยินดี ในที่จะแสวงหาในมาตรฐานที่มีรูปทรงสวยงาม และเป็นบุตรในสกุลที่มีทรัพย์สมบัติไว้ใช้เป็นนา

ในอันเตบุริกราชนารี จึงได้มีผู้อาสาไปสืบสืบสอดแนมมาสตรีที่รูปงามต่างๆ หั้งในกรุงนอกกรุงไกลีไกล...” (ส. พลายน้อย 2535: 35)

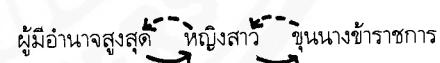
การแลกหัญญา กับผลประโยชน์จึงเป็นปรากฏการณ์ สะท้อนถึงความสำคัญเพื่อผลดุลและรักษาความมั่นคงของอำนาจทางการเมือง การทำตนให้เป็นคน “โปรดปราน” จึงเป็นที่มาของการเลือนตำแหน่งทางสังคมแม้จะไม่ได้มาจากเพิ่มพูนภูมิ ทางราชการ แต่มาจากการพึงพิง “มายาหัญญา” ก็ตาม

ในบริบทดังกล่าว จึงปรากฏลักษณะความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนได้ 2 ระดับ คือความสัมพันธ์เบื้องต้น ระหว่างผู้มีอำนาจจากสูงสุด กับหัญญา และความสัมพันธ์เชิงชั้นระหว่างผู้มีอำนาจสูงสุดกับชุนนาง โดยมีหัญญาเป็นกลาง แลกเปลี่ยน ก่อให้เกิด

1. ความสัมพันธ์เบื้องต้น (ตัวต่อตัว)

2. ความสัมพันธ์เชิงชั้น

จากความสัมพันธ์เบื้องต้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงรับหัญญาเป็นพนักงาน “ฝ่ายใน” หัญษาผู้นั้นจะได้รับมอบหมายหน้าที่ และได้เต่าผ่านขั้นตอนของ “ฝ่ายใน” ไปเป็นลำดับ อ即 การเป็นพนักงานพระภูษา พนักงานพระสุคนธ์ นายทุนโอลน นายหริดโอลน หรือเติบโตในราชการฝ่ายใน เช่น เป็นหัวัวรัตนทร (มีหน้าที่ดูแลเจ้าจอม) หัวสมคักดี หรือหัววนิดาพิจารณ์ เป็นต้น (สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนัก

เลขธงการนายกรัฐมนตรี 2534: 80) แต่เห็นอื่นได้ ความสำเร็จของทภูมิสวามายถึงการมีโอกาสได้ “ถวายงาน” อย่างใกล้ชิด เช่น นางกานัล นางสันม เจ้าjom หรือเจ้าคอมารดา ซึ่งนอกจากจะได้รับเบี้ยพระราชทานหรือมีศักดินาแล้ว ยังหมายถึงการได้รับความยอมรับนับถือ การยกย่อง ซึ่งเป็นสถานภาพที่พลิกผันอย่างใหญ่หลวงจากอดีต รวมถึงสิทธิ์เชิงต่างๆ ออย่างที่ไม่เคยพึงมีพึงได้มาก่อนในชีวิต

ส่วนความสัมพันธ์เชิงช้อน เป็นลักษณะการฝ่าฝืนความดีความชอบของขุนนาง ไว้กับความสำเร็จของทภูมิสวาม โดยเฉพาะหากทภูมิสวัสดิ์ผู้นั้น รับรัตได้ “ถวายงาน” หรือเป็นราชบุรีราชนิกา และการเป็นคนโปรดของทภูมิสวายอย่างหมายถึง ความพึงพอใจที่กษัตริย์จะมีให้แก่ขุนนาง แต่อย่างไรก็ตามหากทภูมิผู้นั้นเป็นบุคคลที่ไว้ป ความดีความชอบจะมีเพียงชั่วขณะหนึ่ง แล้วก่ออุบัติ ใจไป เพราะทภูมิสวานั้นไม่มีความผูกพันกับ ขุนนางข้าราชการ การสร้างความสัมพันธ์ถาวรสั่ง มักประทับตราฝ่าฝืนตัวด้วยการถวายญาติใกล้ชิดของขุนนาง เช่น ชิด หลานสาว หรือน้องเมีย ให้กษัตริย์ ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างญาติสนิทจะทำให้ความดีความชอบของขุนนางข้าราชการ ผูกพันกับความสำเร็จของทภูมิสวาม ดังพบว่า มีการถวายทภูมิสวารที่เป็นญาติสนิทของขุนนาง ปราภูมิในเพลงยาวท้ายพระราชนิพนธ์ บทละครเรื่องไกรทองว่า

“เหล่าขุนนางต่างถวายบุตร
ที่มีแต่บุตรชายถวายหลาน
ปะที่เป็นหมั้นบุตรกันดาร
คิดถ่ายไก่กล้วยน่องเมียมา
หั้งจีนแยกลาภวนภูวนถาย
ต่างถวายลูกเต้าເອာหน้า
เหมรมอยชาวดูมพรไชยา
ทุกภาษามาพึงพระบรมราช"

ดูเหมือนความเข้มข้นของความใกล้ชิดระหว่าง ขุนนางและทภูมิสวามจะมีผลให้กษัตริย์ทรงนักถึง คุณงามความดีและมอบความไว้วางใจให้และมีผลต่อความสนิทเสน่ห์ที่กษัตริย์จะมีต่อกันต่างๆ ระดับกัน ในเบื้องต้นการถวายลูกสาว จึงน่าจะแสดงถึงความจริงรักกัดดี การหวังพึงพระบรมราช มีมากกว่าการถวายหลานสาว และการถวายหลานสาวกันน่าขยายผลมากกว่าการถวายน้องนี้ย

ยิ่งไปกว่านั้นขุนนางข้าราชการสามารถสร้างความชอบแก่อำนาจของตนมากขึ้นไปกว่า การถวายทภูมิสวาม หรือญาติสนิทธรรมดា ผ่านระบบขัดเกลาเพื่อเป็น “ฝ่ายใน” เพราะโอกาสที่ ขุนนางจะสร้างความชอบธรรม หรือโอกาสที่ทภูมิสวามจะประสบความสำเร็จจะเกิดขึ้นแน่นอนกว่า หาก “เปิดตัว” ทภูมิสวารหรือญาติสนิทในภาพลักษณ์ของ “นางละคร” หรือ “นาฏคิลปิน"

เพราะในบริบททางลังกม นางละครมีผลต่อการแสดงอำนาจและการเมืองทางตัวของผู้ปกครอง แผ่นดิน การถวายทภูมิสวามที่เป็นนางละครจึงถือว่า ขุนนางผู้นั้นได้ช่วยสร้างอำนาจและบำรุงอันเป็นปึกแผ่นแด่ผู้ปกครอง ขุนนางจึงได้รับความไว้วางใจ ความพึงพอใจ และนำมาซึ่งความมั่นคง ในตำแหน่งหน้าที่ หรือโอกาสเลื่อนชั้นสูงขึ้น เนื่องจากนางละครหรือนาฏคิลปินเป็นเครื่องราชูปโภคเฉพาะกษัตริย์เท่านั้น ดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่า "...แต่ก่อนมาเมืองพระราชนูญตี ห้ามมิให้ผู้อื่นหัดละครผู้หญิง ด้วยละครผู้หญิง เป็นของกษัตริย์ ทรงพระราชนิริคิให้หัดนางในขึ้น สำหรับเล่นในการพระราชพิธีในพระราชนิเวศน์ เสมออย่างเป็นเครื่องราชูปโภคอันหนึ่ง ซึ่งผู้อื่น มิควรจะทำเทียม..." (ชนิต อยู่โพธิ 2497: 50) ละครผู้หญิงจึงเป็นเครื่องราชูปโภคเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งถูกเลือกเพื่อเน้นความประณีต งดงามเชิงคิลปะ ดังที่กรรมทมีครีสเเรนทร์กล่าวว่า

“ลักษณะของจักรพรรดิเจ้า	ธรรมินทร์
ล้วนเหล่ายาวยุพิน	ผ่องหน้า
โอมตรุครุ่นนางอินทร์	อรคราช
ศิริมงคลเจียบันบ้า	บันเพ็อละเมอฝัน”

ในฐานะที่เป็นราชปูโภคเฉพาะของพระเจ้าแผ่นดิน นางลำครองจึงปรากฏเฉพาะแต่พระราชฐานฝ่ายใน ดังกล่าวในกฎหมายเตียรบาลว่า “6 ทุ่ม เปิกเสาวภา ตนตรี 7 ทุ่ม เปิกนิยายน 8 ทุ่ม 9 ทุ่ม เช้า พระพันหมาประตามตีนман”(ชนิต อัญโญธี 2497: 50) นอกจากนี้กษัตริย์ยังโปรดให้ลัคราในใช้เล่น เฉพาะในงานสมโภชใหญ่เช่น “...เมื่อลุคกักราช 1155 ปีฉลู เบญจศักดิ์ มีสมโภชแห่เครื่องเล่นเรื่องรามเกียรติ อุฐุรุ อิเหนา มีใช้แห่รูปปูภาคพ แต่ ล้วนลำครองใน ขึ้นรับรองบนเจ้าราชกล้อเลื่อนตาม ทางสถลมารด มีต่าเตต 2 ตา ดูແມ່ເຫັນທ້ວ จะพระนนาເຫຼືອກຳລັງ ທັນຄນຮ້ອງຄນຮໍຍັງອູ່ ຈຶ່ງຮ່ວມງາມໄວ້ໃນຕາ ອັນກາມທຣສພສມໂພຂທຣງ ພົນວຸຊເລີມວຸກຄົ່ງຕົ່ງຄົ່ງຕົ່ງສົບມາ...”(ຈົດໝາຍເຫຼືອ ຄວາມທຽງຈໍາ 2516: 26) หรืองานฉลองວัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีลัคผู้ຫຼັງ 3 ວັນ ການມທຣສພພວ້ອມເຄື່ອງສົມໂພຂ ນອກຈາກນີ້ຍັງໃຫ້ໃນ งานฉลองທານຂອງພຣມທາກັນຕົ່ງ “...ຄາ ເດືອນ 7 ເດືອນ 8 ທຣງປະຫວັນນັກລົງ ຄາ ເດືອນ 9 ຂ້າງຂຶ້ນ ທຣງປະຫວັນຄົ່ງໄດ້ ປະກມແແກ່ເບີ່ງຫວັດ ມີລັກ ອລົງທານທີ່ທ້ອງພຣງ ຄາ ວັນພຸຖັກສັບຕີ ເດືອນ 9 ແຮມ 13 ຄໍາ...”(ຈົດໝາຍເຫຼືອ ຄວາມທຽງຈໍາ 2516: 33-34)

ดังนั้นลำครองจึงเป็นหน้าที่ปิดหรือມีหน้าที่ สอนงดงามต่อความต้องการของผู้ปกครองແຜ່ນດິນ เป็นการเฉพาะ ความเข้มงวดดังนี้ປະກົນນັບຕົ້ງ ແຕ່ສັມຍອຍຸ່ຍາ ຜົງໜັງສື່ງປຸນໂນວາທຳຄັ້ນທີ່ ສັມຍ ພຣເຈົ້າວູ້ຫັວມໂພຄ ຮະບຸວ່າມີລັກ 2 ວັນ ຝ່າຍພົນລັກໃນປະກົນຈັກກີ ຢີ້ວີ້ ລະຄຣໃໝ່ລວງ

ໄມ່ແມ່ອນກັບລະຄຣຶກໂຮງທີ່(ສຸຈິຕິຕໍ່ ວົງຄໍ່ເທດ 2532: 180) ແລະໃນສັມຍັກຕະໂກລິນທຣດອນຕັ້ນ ເມື່ອຄັ້ງ ຮັກາລທີ່ 2. ເປັນສົມເຕົ້ຈພຣະເຈົ້າລູກຍາເຮອຈ້າຟ້າ ກຣມລວງອີຄຣສຸນທຣ ທຣງໂປຣດໃຫ້ຝຶກລະຄຽດຫຼັງ ເຕັກຂຶ້ນ ຮັກາລທີ່ 1 ກົກທຣງກົ້ວ ຈົນຕ້ອງລຶກເລີນ ເພຣະກູກ້າມມີໄທເອກະນຸ ນອກຈາກພຣະເຈົ້າແຜ່ນດິນ (ชนิต อຸຢູ່ໂພທີ່ 2497: 78)

ການທີ່ນາງລະຄຣເປັນຮາຈູປໂພຄເພາະຜູ້ປັກຄອງ ແຜ່ນດິນ ນາງລະຄຣຈີ່ເປັນປັຈຈີ່ປັບປຸງທີ່ຫຼົວແລດັດຖຸ໌ ຃ໍານາຈແລະນາມມີຂອງຜູ້ປັກຄອງແຜ່ນດິນ ກລັໄກເຂັ້ມ ກວດໃນກາລເລືອກເພີ່ນການຝຶກປຣີວ ຕລອດຈົນໜ້ອງຫວ່າ ທ້າມ ກູກເກົນທີ່ຕ່າງໆ ຈຶ່ງເປັນອົງຄປະກອບລຳຄັ້ນ ທີ່ຜົລັດນີ້ໃຫ້ນາງລະຄຣເປັນລັບຜູ້ລັກໆໜ່າງຄຸນຄ່າ

ເກີຍວັບການຝຶກທັດ ຄຣີກັກ ວັລລີໂກດມ ສັນນິຫຼູນຈາກຮູປລັກເປັນກາພັນນັກດົກທີ່ປູນບັນ ປະດີຫຼູນພຣະສຸປ ເມື່ອຄູບວ້າ ຮະບຸວີ້ ວ່າກາມມີ ນັກດົກທີ່ທີ່ເປັນຫຼົງເຫັນນີ້ ຄົງເປັນເຮືອການນະລັງ ດົນຕົກ ເພື່ອຮາສໍານັກອັນເປັນທີ່ໂຮງໝານ ໄນມີຜູ້ຍາ ພາຍເຮືອປະປັນ ຜົງໜັງສື່ງປຸນແສດງໃຫ້ເຫັນວ່າ ຫຼົງນັກ ດົນຕົກທີ່ແລ້ນີ້ ເປັນຜູ້ທີ່ໄດ້ຮັບການຝຶກປຣີມາໃຫ້ທ່າ ໜ້າທີ່ນີ້ໄດ້ເພາະ ກາຣດົກແລະກາຮັກຮ້ອງຈຶ່ງເປັນ ເຮືອທີ່ມີການຝຶກກາເຮົານກັນຍ່ອງມີຮະບົບໂດຍໄມ່ ຕັ້ງສັງລັຍ (ຄຣີກັກ ວັລລີໂກດມ 2534: 16)

ການທີ່ຫຼົງສ່ວນທີ່ຈະມີໂກາສ “ເປີດຕ້ວ” ຕ່ອທັນກັບຄະຕິຍີ່ມີວ່າຈະເປັນນາງຮັບໃຫ້ຫຼົວລະຄຣ ຂຶ້ນອູ່ຢູ່ກັບປັຈຈີ່ພື້ນຫຼູນລຳຄັ້ນຄືການມີໂກາສທີ່ ກລັກລ້າວື້ອີ້ ໄດ້ຮັບຝາກຜົງທີ່ເປັນ “ຄາ” ຂອງເຈົ້ານຍ ຜ່າຍໃນເສີຍກ່ອນ ແລ້ວຈຶ່ງພິຈຸດຄວາມສາມາດທີ່ນັດ ແຕ່ທັກເປັນຫຼົງທີ່ມີຄວາມສາມາດ ຄວາມສັນໄຈ “ເສີງ” ລະຄມກັຈຈະໄດ້ຮັບການຝາກຜົງໄວ້ກັບເຈົ້ານຍ ຜ່າຍໃນພຣອງຄົດແລະເປັນທີ່ “ໂປຣປຣານ” ຮະດັບ

ການປະລົບຄວາມລຳເຮົາໃນຮາຈການຝ່າຍໃນຈຶ້ນກັບ “ເລັ້ນສາຍ” ທີ່ຫຼົງສາໄໝໄດ້ຮັບ ການຝາກຜົງໄວ້ກັບເຈົ້ານຍ ຜ່າຍໃນພຣອງຄົດແລະເປັນທີ່ “ໂປຣປຣານ” ຮະດັບ

ไทนอีกด้วย ที่พากพิงของเจ้านายฝ่ายในจึงเป็นสถานที่ศึกษาอบรม เป็นแหล่งฝึกปรือความเป็นกุลสตรี ตลอดจนงานการความรู้ต่างๆ ซึ่งหญิงสาวผู้ดี รวมทั้งราชนิยมฝ่ายหญิงจะต้องผ่านเข้าไป

หม่อมเจ้า อับภิรากา เทวกุล ทรงบันทึกเรื่อง “เล่าเรื่องคุณพัว” ประทานท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ ราชมณฑ์เทียร ซึ่งพ่อสรุปถึง “เส้นทาง” การเรียนรู้ของชีวิตหญิงสาวชาววังคนหนึ่งได้ว่า สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงมอบหม่อมเจ้าอับภิรากา เทวกุล แก่ท่านอาจารย์น้อย (หม่อมเจ้าจันทร์นิกา เทวกุล) เป็นผู้ดูแล เมื่อหม่อมเจ้าจันทร์นิกาทรงย้ายไปประจำอยู่ที่โรงเรียนราชินี ก็ทรงมอบหมายให้หม่อมเจ้าราวดี เทวกุล ดูแลต่อ ส่วนท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ ราชมณฑ์เทียร เมื่อเด็กๆ นั้น คุณจะมเพิ่ม สุจริตกุล ผู้เป็นอาพาไปถวายตัวต่อทูลกระหม่อมว่าไถลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร์ ที่สวนสีตุ๊ด ในพระราชวังดุสิต ได้ทรงมอบให้นางสาวทรัพย์ สุจริตกุล ผู้มีศักดิ์เป็นพี่เป็นผู้ฝึกหัดอบรม เมื่อโตรีนั่งจึงได้ย้ายสังกัดไปอยู่ในความปกครองดูแลของหม่อมเจ้าราวดี เทวกุล และหม่อมเจ้าจันทร์นิกา เทวกุล(ข้อมูลแก้ววัชโรทัย 2534: 43) ส่วนหม่อมเจ้าจันทร์นิกา ดิศกุล ทรงบันทึกถึงการฝึกผู้ดูแลในวังว่า ในปี พระพุทธศักราช 2444 นั้นเอง ข้าพเจ้าต้องเข้าไปอยู่ในพระบรมหาราชวัง ที่ตำแหน่งพระนางเจ้าพระราชน妃 (สมเด็จพระปิตุจ佳ฯ สุขมาลาครร พระอัครราชน妃) เสด็จพ่อได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายให้ข้าพเจ้าเป็นพนักงาน พ่อได้ฝึกอบรมทักษะมีรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า “พ่อเขาให้เจ้าเป็นพนักงาน”(บันทึกของหม่อมเจ้าจันทร์นิกา ดิศกุล)

เห็นได้จาก การฝึกสอนในหมู่หญิงสาวสามัญชน พบประวัติของ คุณเขียน อิเเนห์ซึ่งเป็นนิธิทาท่านอัน และท่านอิม สิริวันต์ ว่าสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัส

วัฒนาวดี ทรงรับไปไว้ ณ พระตำหนักตึกในพระบรมหาราชวังชั้นใน ได้ทรงจัดให้มีครุฝึก เป็นละครร่วมกับพระญาติหรือข้าหลวงอีก ๗ คน ครุในครั้งนั้นคือคุณน้อย จรา ละคร ในรัชกาลที่ ๒ เมื่ออายุ ๘ ขวบ เมื่อสิ้นสมเด็จแล้วครุก็เลิก ตัวละครบางคนก็ออกไปอยู่กับบิดามารดา บางคนก็คงอยู่กับเจ้าจอมมารดาจิ้ว ชานนีสมเด็จฯ เจ้าจอมมารดาเขียน คงอยู่ ไปตามเดิม แต่เจ้าจอมมารดาจิ้วจัดให้ออกไปหัดละครกับครุผู้ชาย ชื่อครุบัวที่วังกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร... ที่หัดกับครุบัวนี้เป็นส่วนละคร นำ ส่วนละครในได้หัดกับครุชั้นรัชกาลที่ ๒ อิกหlaysan จนเมื่อละครหลวงมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เจ้าจอมมารดาจิ้วก็นำเจ้าจอมมารดาเขียนกับคนอีก ๗ คนที่เคยเป็นละครของสมเด็จฯ ขึ้นถวายตัวพร้อมกันหมด ท่านเหล่านั้นได้เป็นพระสนมจนเป็นเจ้าจอมมารดา มีพระองค์เจ้าหlaysan ท่านด้วยกัน(ส. พลายน้อย 2535: 35) คุณเขียน อิเเนห์ ภายหลังเป็นเจ้าจอมมารดาเขียน

ส่วนคุณหับทิม ธิดาพระยาอัพกันตริกามาตย์ (ดิศ โภจนดิศ) เข้าอยู่วังเมื่ออายุได้ ๖ ขวบ เจ้าจอมมารดาเที่ยงฝากให้คุณหับทิมหัววรรณนันท์ (หุ่น) ฝึกสอน ด้วยท่านเคยเป็นเจ้าจอมละครในรัชกาลที่ ๒ อยู่กับเจ้าจอมหุ่นอย่างเป็น “ลูกคิชช์ย์” เพราะท่านรับไปเลี้ยงดูเมื่อนกับเป็นลูกของท่าน... ท่านให้ห้องน้ำหัววรรณนันท์ แต่ห้องน้ำหัววรรณนันท์ ที่สุดคุณหับทิมได้ถวายตัวเป็นละครหลวง แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ท่านผู้ใหญ่เลือกให้เป็นนาง ได้ขึ้นครุต่อเจ้าจอมมารดาลูกจันทร์รัชกาลที่ ๒ แล้วเจ้าจอมมารดาลูกจันทร์ ในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นหลานคุณหัววรรณนันท์ฝึกหัดให้ต่อมา... เมื่อตอนรุ่นเสาว รับราชการเป็นละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ ต่อมา ฝึกหัดให้เป็นนัก ขึ้นจนขึ้นชื่อเลื่อนนาม ว่าเป็นชั้นนางเอกในละครหลวง

สมัยนั้น ต่อมาพอเป็นสถา รัชกาลที่ 5 ก็ทรงพระกรุณaproduct ชูบเลี้ยงเป็นเจ้าจอมทัพทิม ถึง พ.ศ. 2419 เจ้าจอมมารดาทัพทิมทรงครรภ์ พระเจ้าลูกเรือก้ออกจากลักษณะ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณaproduct พระราชทานตำแหน่งเจ้านายหมู่หนึ่งให้อยู่เป็นอิสระอย่างเจ้าจอมมารดา(ส. พลายน้อย 2535: 354)

การฝึกกลุ่ครุ่งเป็นการเรียนรู้ของทั้งราชนิยม และเปิดโอกาสให้สตรีสามัญชนได้ใต้เต้ามีคุณสมบัติกุลสตรีชาววัง ดังที่ธิรยุทธ ยวงศ์กล่าวว่า พากที่เจ้านายฝ่ายในส่งให้มาฝึกครรภ์ เล่นละครนั้น มักจะเป็นพวกสาวรักสาวใช้หรืออาจมีพวกอื่นประปนมาน้ำบ้างด้วยความสมัครใจ และการเรียนกับครุ่ลุ่ครุ่งผู้ชายก็สามารถฝึกสอนให้ได้ในบริเวณชั้นกลาง (บริเวณโดยรอบจากประตูพิมานใช้เครื่องปืนถึงสำนาราชกิจ ผู้ที่จะเข้าออกได้ต้องเป็นข้าราชการสำนักและชุมนุงฝ่ายหน้าและฝ่ายในเท่านั้น ยกเว้นบางคนที่ได้รับสิทธิพิเศษแล้วแต่กรณี) บริเวณนี้มีพื้นที่กว้างเปล่ามากมาย ห้องไม่ผิดกฎหมายเตียรบาล และจาริต ประเพณีตั้งแต่เดิมแต่ย่างได (ธิรยุทธ ยวงศ์ 2534: 57)

การแสดงหน้าพระที่นั่งในงานพระราชพิธีต่างๆ หรือขณะ “๖ ทุ่ม เปิกลสาวาดคนตระ ๗ ทุ่ม เปิกนิยายนะ ๘ ทุ่ม ๙ ทุ่ม เข้าพระพันทหนาประกรมตั่มนาน” จึงเป็นการ “เปิดตัว” หญิงสาวผู้เป็นนาฏศิลปินได้อย่างกระฉ่ำชัดและมีผลมากที่สุด เพราะ “...ในขณะเดียวกัน หากตัวละครนานาได เป็นที่พองพระราชทฤทัยของในหลวงได้ขึ้นถวายงาน ตัวละครนานั้นก็จะกล้ายเป็นนางห้าม หรือห่มอ่อนห้ามหันทันที จะต้องย้ายไปอยู่ร่วมกับนางห้าม หรือห่มอ่อนห้ามคนอื่นๆ ไม่ต้องมาหัดละครอีกต่อไป...” (ธิรยุทธ ยวงศ์ 2534: 57) กรณีการเปิดตัวในหมู่นาฏศิลปินนี้ มีตัวอย่างของ ม.ร.ว. สดับผู้มีความสามารถเป็นต้นแล้ว “...ซึ่งเป็นโอกาสให้

ม.ร.ว. สดับ ได้รับพระมหากรุณาจากรัชกาลที่ 5 ได้ทรงออกพระโองัสร์ขอต่อพระวิมาดาเรوها ผู้เป็นอาและเป็นผู้ปกคลองในสมัยนั้น พระวิมาดาเรوها ได้ทูลต่อไปยังหม่อมเจ้าเพิ่มผู้บิดา เมื่อไม่ทรงขัดข้อง จึงทำพิธีถวายดอกไม้สูปเทียนเป็นการถวายตัว...” (ส. พลายน้อย 2535: 389)

มีตัวอย่างของเจ้าจอม เจ้าจอมมารดา หลายท่านที่ประสบความสำเร็จได้ถวายงานโดยผ่านกระบวนการเปิดตัวในฐานะ นางละคร ได้แก่

สมัยรัชกาลที่ 1

อีม อิเหนา ชิดาเจ้าพระยารัตนนาธิเบศร์ (ต้นสกุล รัตนกุล)

บ้อม สิตา ชิดาเจ้าพระยารัตนจักร (วงศ์ทอง) (ต้นสกุล อำนาจรัมย์)

สมัยรัชกาลที่ 2

เจ้าจอมมารดาเออม บุญบา ชิดาพระยารัตนจักร (วงศ์ทอง)

เจ้าจอมมารดาเย้ม อิเหนา ชิดาพระยาไกรเพชรรัตนสังคราม (ทองดี)

เจ้าจอมอ่ำพัน อิเหนา ชิดาเจ้าพระยารัตนพิพิธ (ต้นสกุล สนธิรัตน์) รัชกาลที่ 4 ทรงกล่าวไว้ว่า “ถึงท้องหลัง เมื่อทรงอิเหนา พระเอกนางเอกที่ออกชื่อระบือลือเล่า (ก.) แต่พันบุตรเจ้าพระยาพิพิธเป็นพระเอก (แล) เอมบุตรพระยาจักรราชมนตรีเป็นนางเอก (ส. พลายน้อย 2535: 272)

เจ้าจอมเพ็ง นาหยัน ชิดาพระยารัตนจักร (วงศ์ทอง)

เจ้าจอมมารดาครี สิตา (เจ้าคุณพี หรือครีใหญ่) ชิดาเจ้าพระยาครีธรรมาราช (บุณยรัตน์พันธุ์) เสนนาดีกรรมวังในรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 1 พระราชทานคุณครี ให้แด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้า

พั่นกรรมหลวงอิศรสุนทร (รัชกาลที่ 2) โดยตรัสว่า “พระราชทานไปตามคู่ตุนาหังนเดิม” ซึ่งได้ยินว่า “โปรดปรานามาก” (ส. พลายน้อย 2535: 258)

สมัยรัชกาลที่ 3

ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนเกี่ยวกับเจ้าจอมนางลดาคร ซึ่งอาจเป็นด้วยว่าไม่ทรงโปรดการลดาเล่นนัก

สมัยรัชกาลที่ 4

เจ้าจอมมารดาเขียน อิเหนา ชิดาท่านอัน ท่านอิม สิริวันต์

เจ้าจอมมารดาดาวดี ชิดานายสมบูรณ์ มหาดเล็ก หลวงในรัชกาลที่ 3

เจ้าจอมมารดาหอยใหญ่ ชิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อยคืนเมือง)

สมัยรัชกาลที่ 5

เจ้าจอมมารดาทับทิม ชิดาพระยาอัพภัณ ตรีกามาตร์ (ดิศ โกรจนดิศ)

เจ้าจอมมารดาชูม ชิดาขรรรยาไช่และพระมงคลรัตนราชมณตรี (ช่วง)

เจ้าจอมเพิ่ม ชิดาขุนสมุทรสาคร (ยอด) เสเมียนพระคลังใน

นอกจากนี้ยังมีเจ้าจอมอยู่งานซึ่งเป็นชิดาของ ขุนนางข้าราชการ และถาวรตัวในฐานะคิลปิน อีกเช่น

เจ้าจอมมารดาวาง ชิดาขรรยาอยรุ่น และพระยาอธิราชนาถไมตรี (เนตร)

เจ้าจอมกลีบและเจ้าจอมมาลัย ชิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา (ลิงห์)

ปริก พระเอก ชิดาพระยารัตนจักร ศรี จันทะตรา ชิดาพระยาจันทบุรี

อัมพา กัญจนานา ชิดาพระอินทรอากร (เจ้าสัวเตากะทะ)

อิม ย่าหรัน ชิดาพระยาโซภีกรราชศรี (ตันสกุลไกรฤกษ์)

น้อย สุวรรณาง ชิดาเจ้าพระยาแพลเทพ (นิม)

พุ่ม กัญจนานา ชิดาพระยาไกรเพชรรัตน สงครามภักดี

ปูก เกณหลง ชิดาเจ้าพระยารัตนพิพิธ (อ่านรายละเอียดประวัติต่อตัวเจ้าจอม เจ้าจอมมารดา ในศิลป์แห่งลดาไทย, ชนิต อุย์โพธิ์ 2497, ตัวลดา ในอารวัต ขมวดนา, 2530 และพระบรมราชนี และเจ้าจอมมารดาใน ส. พลายน้อย 2535)

โฉกกาลที่ตัวลดาสามัญชนหรือตัวลดาเชลยคักดี จะเข้ามาเมืองทบทาทหรือมีโฉกาลรับใช้ผู้ปกครอง แผ่นดินจึงพบไม่มากนัก ตัวลดาเด่น ที่ได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าจอม เจ้าจอมมารดา ที่มีได้เป็นชิดา ญาติขุนนาง จึงมักต้องมีความสามารถ เป็นพิเศษ เช่น เขียน อิเหนา จัน พระลพ หรือลูกจันทร์ เจ้าจอมในรัชกาลที่ 2 เป็นชิดา เจ้าสุก ชาวหลวงพระบาง เป็นต้น มีเช่นนี้สามัญชนจะต้องมีสิ่งที่ถูก “เลื่องลือ” เช่น ลูกอิน และหงดี ชาวหลวงพระบางถูกวิจารณ์ว่า “คนก็ลือมากกว่าดี แต่หงดีนั้นเห็นมากด้วยกันว่าดีจริง” และทรงตรัสถึงพระลดาครรุ่นใหญ่สัมยรัชกาลที่ 1 ได้แก่ บุญนาค สีดา ภู่ สีดา ศรี สีดา ว่า “เล่าลือกันว่า งามมากทั้งสามนาง(ชนิต อุย์โพธิ์ 2497: 40)

ลักษณะการพยาภยาม “เข้าถึง” ของขุนนางราชการ ลงทะเบียนให้เห็นถึงการถ่ายทอดประยุชน์ในลักษณะหนึ่ง เพราะขณะเดียวกันพบว่าสามัญชน มักหลีกเลี่ยงการนำญาติผู้หญิงถวายตัว ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่า ราชภูรีไม่สามารถคาดเดาอนาคต

ของลูกหลวงนั่นได้ ผลประโยชน์มิได้เกิดขึ้น
มากร้าย เพราะหากได้รับราชการ “อยู่งาน” ก็มัก
มีภูมิปัญญาที่ดีกว่าในความคุ้มอยู่ เป็นเหมือน
การตัดญาติขาดญาติ และผลประโยชน์มากตามแก่
ชุมชนทางชาราชการ ซึ่งเป็น “นายหน้า” มากกว่า
ลักษณะดังนี้พบว่า “...ราชภูมิที่มีบุตรหญิงงามๆ
ไม่อยากให้ต้องติดอยู่ในพระราชวัง ต้องร้อนระน
เลือกใส่ให้มีผ้าเป็นเจ้าของเสียก็มี บางพาก็ซ่อน
เร้นแบบหลีกหนี กลัวจะมีผู้ส่องเสียด บางพาก
ให้บุตรชายอดยาให้จักขุป่วยเสียบ้าง ทำเป็นแล้ว
เอาญาจัดพาให้เปื่อยไม่รู้หายกล้ายเป็นมะเร็งเสีย
บ้างหรือให้บุตรทำมา业รยาฯเป็นงอยเปลี่ยนเสียจริต
เสียบ้างต่างๆ ...”(ชนิต อุยูโพร์ช 2500: 40) นอก
จากนี้ยังมีเจ้าของพระราชบุปผาที่ภูมิสาวบ้านถูก
“นำเข้า”อย่างไม่น่าประทับใจนัก ดังปรากฏในหมาย
ประกาศรัชกาลที่ 4 ที่ตีพิมพ์ที่วัดบวรนิเวศ ซึ่ง
晦ื่นวิลัยเป็นนายงานตีพิมพ์ลงพิมพ์เมื่อวันอาทิตย์
เดือนห้าขึ้นห้าค่ำ ปีกุน ยังเป็นโภคก จุลคักราช
1212 ซึ่ง ข้อ 1 กล่าวถึงเจ้าของบุปผานักตักดี
ให้ใหญ่โปรดให้เข้าในกรมออกเที่ยวจับบุตรราชภูมิที่
เยาว์มาหัดโขนละครบ้าง ส่วนข้อ 2 หาก
โปรดปราณหญิงสาว จะทรงแต่งผู้เฒ่าผู้แก่ไปสู่ขอ
แต่หากบิดามารดาของคุณนั้น
ขัดขวางทางประสังค์ไม่สำสั่งถวายอย่างนี้... ถ้า
เป็นทางใกล้ในพระนครก็เสด็จไปด้วยเข้าในพระ
องค์เป็นอันมาก ไปฉุดลากพาหญิงนั้นมาเป็น
หมื่นห้ามห้ามบ้าง แม้ว่าเป็นทางใกล้อกพระนคร
เป็นห้าเมืองปักชี้ได้ ฝ่ายเหนืออีกดี จึงทรงแต่ง
หนังสือให้เข้าในพระองค์ถือไปให้เจ้าเมือง
กรรมการบังคับสั่งบิดามารดาของหญิงที่ต้องพระ
ประสังค์มาถวาย ลักษณะที่บุคคลครัว บังคับใจนี้ใน
หมายประกาศของรัชกาลที่ 4 ก็ได้ยอมรับ
สถานภาพที่ต่ำต้อย ของราชภูมิว่า “...เมื่อชุดบุตร
ของราชภูมามาหัดโขนละครเป็นหมื่นห้ามห้าม ฝ่าย

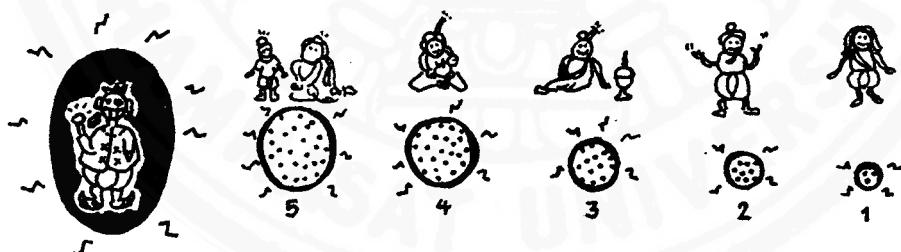
บิดามารดาของคุณนูญาติของเขาก็เป็นที่คับแคน
ใจหนักหนา แต่ว่าเขาก็เป็นไฟร พุดจา ทุ่มเตียง
ไม่ได้ด้วยมีอำนาจน้อย ก็ต้องพลอยนั่งไปเพราะ
กล้าอำนาจใจใหญ่...การใช้อำนาจจับเด็กจับหญิงซึ่ง
เป็นเพื่อนมนุษย์ร่วมชาติเดียวกันหาควรไม่ คิด
ไปดูเหมือนธรรมเนียมโบราณ ทำมีเมตตาจิตแก่
กันแลกันไม่...”(ประยุทธ ลิทธิพันธ์ 311-312)

แม้จะมีหลักฐานเชี้ยวหลังการถ่ายทอดประยุทธ์
แต่อย่างน้อยๆ ก็นำสังเกตถึงความถี่ที่บรรดา
ชุมชนทางชาราชการวางแผนใจในผลรับไว้กับความสำเร็จ
ของหญิงสาว การที่ชุมชนเป็นผู้ฝ่าฝืนกฎหมาย
มากกว่าชาวบ้านสามัญชน การฝ่าฝืนกฎหมายที่มี
ความสามารถเชิง “นาฏลักษณ์” การตระหนักใน
ความแตกต่างระหว่างการถวายลูกสาว หลานสาว
และน้องเมีย หรือการหั่งการถวายหญิงสาวหรือ
ญาติมากกว่า 1 คน อาทิ ป้อมสีดา รวม นางเอก
ปลิก พระเอก เป็นขิดของพระยาวรัตน์เจ้ากร แย้ม^๔
อิเหนา พุ่ม กาญจนหนา เป็นขิดของพระยาไกร
เพชรรัตน์ส่งครามภักดี เป็นต้น

การเสนอสอนองต่องกันดังนี้ มีลักษณะร่วมกับ
ภาพการแลกเปลี่ยนดังที่ James C. Scott กล่าวว่า
เป็นความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนระหว่างคนใน
สังคมที่มีฐานะและบทบาทต่างกันเป็นความผูกพัน
ของมิตรภาพแบบประยุทธ์ให้ลอย (ธิรยุทธ บุญมี
เอกสารประกอบการสอนวิชา ม. 326) ในกรณีนี้หาก
ความสัมพันธ์ดำเนินไปด้วยดี ผู้ปกครองแผ่นดิน
กับชุมชนทางชาราชการจึงเป็นคู่ความสัมพันธ์ระบบ
อุปถัมภ์ โดยพระเจ้าแผ่นดินในฐานะผู้อุปถัมภ์จะ
ใช้อิทธิพลและสิ่งที่ตนมีอยู่คุ้มครองให้ผลประโยชน์
ซึ่งก็คือ ความมั่นคงในชีวิต (Instrumental tie)
แก่ชุมชนผู้ใต้อุปถัมภ์ที่มีฐานะต่ำกว่า ส่วนผู้ใต้
อุปถัมภ์ตอบแทนด้วยความจงรักภักดี (Emotional
tie) และบริการผ่านนางละครโดยทางอ้อม
 nokakenoจากการอุทิศตนรับใช้แก่ผู้อุปถัมภ์โดย

ตารางอยู่แล้ว

ภาพความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปักครองแผ่นดินผู้ครองอำนาจ กับขุนนางข้าราชการที่มีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน ด้วยกรอบกำหนดทาง สังคมและกฎหมาย โดยเฉพาะกฎหมายเดียรบานา ลงประชาราชหรือทฤษฎิ์สาวจึงเป็นสื่อสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงระหว่างผู้คนในสังคม จึงเป็นสื่อกลางหรือจุดสัมภានของการสับเปลี่ยนผลประโยชน์ ทั้งยังเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยรับความสัมพันธ์ระหว่างผู้แลกเปลี่ยนให้มีระยะห่างระหว่างกันน้อยลง การคืนใจลั่นผู้ปักครองแผ่นดินมากเท่าใดจึงหมายถึงการพอกเพิ่มอำนาจเพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นแก่ขุนนางมากขึ้นเท่านั้น หากแต่เป็นการฝากร放ความสัมพันธ์ไปกับความสำเร็จหรือความล้มเหลวของนางผู้ “ถวายงาน” ซึ่งอาจจำลองภาพความสัมพันธ์ได้ดังภาพจำลองข้างล่างนี้

ผู้อุปถัมภ์และการถือครองอำนาจ

ระดับการพอกอำนาจของผู้ใต้อุปถัมภ์

ภาพจำลองแบบการพอกตัวของอำนาจ

จากภาพแสดงถึงความ “สำเร็จ” ของทฤษฎิ์ผู้ “ถวายงาน” ในระดับต่างๆ ส่วนสัญลักษณ์หมายถึงอำนาจของขุนนางที่จะเพิ่มพูนไปกับความสำเร็จของญาติผู้หญิง จุดที่ 1 น่าจะหมายถึงเมื่อทฤษฎิ์ผู้นั้นผ่านเกณฑ์ไกเลือกเพื่อ และได้ถวายตัวเป็นนารีราชบัพบริจาริกา จุดที่ 2 เป็นความมั่นคงรับรัดกว่าหากทฤษฎิ์ผู้นั้นถวายตัวพร้อมกับความสามารถเชิงลักษณะ จุดที่ 3 เมื่อถวายตัวและมีความสัมพันธ์ลึกกับผู้ปักครองในจุดนี้ จะได้รับการสถาปนาหรือแต่งตั้งอย่างเป็นทางการ เช่น เป็น จอม เจ้าจอม นางสนม ส่วนจุดที่ 4 เป็นจุดเริ่มฐานะความมั่นคงของทฤษฎิ์ผู้นั้นหากมี “หน่อเนื้อ” ให้กับผู้ปักครอง จะได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าจอมมารดา และในจุดนี้หมายถึงการให้กำเนิดราชธิดา ส่วนจุดสุดท้าย หมายถึงการให้กำเนิดราชโอรส

ซึ่งว่างหรือระยะห่างระหว่างผู้ปักครองสูงสุด

ลงประชาราชหรือทฤษฎิ์สาวผู้ถวายงาน

และทุนงั้นวายตัวจึงเลือจังจากความสัมพันธ์ทางเพศ ผลของการแลกเปลี่ยนจึงปรากฏชัดแก่ หญิงสาวผู้ได้อุปถัมภ์ซึ่งจะได้รับการเลื่อนฐานะอย่างรวดเร็วและปรับเปลี่ยนบทบาทสถานภาพสูงอย่างไม่เคยได้รับมาก่อน ขณะเดียวกันก็ต้องแลกเปลี่ยนกับการถูกจาเรตหรือภูเกณฑ์ความคุ้มครองต้องการทั้งร่างกายและจิตใจ การเข้าใกล้อ่านใจอันนำมาซึ่งการยอมรับในสังคม จึงผูกผันกับการลุยเสี่ยความเป็นปัจเจกบุคคล ซึ่งนับว่าเป็นการแลกเปลี่ยนที่สมน้ำสมเนื้อกัน

อย่างไรก็ตามการได้มาซึ่งอำนาจอย่างรวดเร็ว ก็หมายความว่าภูเกณฑ์ต่างๆ ที่กำหนดความเป็นผู้ปกครองได้เข้ามามีบทบาท กำหนดภารกิจมากขึ้น และหากความคุ้มร่างกายและจิตใจไม่ได้มีอยู่ ฐานะภาพก็จะถูกบันทอนอย่างรวดเร็วและรุนแรงเช่นกัน

ภู “จาเรต” ที่ผูกมัดตัวบทบริจิราภิกาที่สุดคือ การรักษาความบริสุทธิ์ใจ และถาวรความจริงรักภักดี เนพะองค์พระมหาภัตตริย์เท่านั้น ดังที่รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเจ้าจอมมารดาพึง (ผู้) ริดาพระราชสูงคราม และโปรดเรียกนามเดิมว่า เต่า ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า “...เมียรัก รักภูมิด้วยข้าหมด มีแต่เต่าข้ากีไก่ ว่าไม่มีซูแล้ว ข้าเชื่อว่ารักข้าจริงๆ...” ให้ฐานะของ การควบคุมสูงประภากฎอย่างรุนแรงเช่นเจ้าจอมอิม ชิดพะยามาเทพ (ปาน) ภายหลังต้องโทษว่ามี เพลงยาวรักใคร่กับพระคริวภักดี ลูกชุนปรึกษา โภษมีความผิดโทษถึงประหารชีวิต ส่วนหม่อม อุบลและหม่อมฉิมเป็นซักรับผิดชอบคน จนได้รับโทษ โดยมีพระราชโองการสั่งให้พวก ฝีพายหน้ายเลือกไปทำชำราประจาน และให้ตัด แขนตัดศีรษะผ่าอกหั้งชายนทุน (ส. พลายน้อย 2535: 26,285 และ 292)

ส่วนนางในที่ประพฤติปฏิบัติชอบ จะได้รับ

ความไว้วางใจ และพระราชทานยศเงินเบี้ยหวัด เงินพระราชทาน ซึ่งเป็นความมั่นคงในระดับต่างๆ และจากที่กล่าวในข้างต้นว่าความมั่นคงจะถาวรขึ้น หากให้กำเนิด “หน่อเนื้อ” ลักษณะดังนี้แม้แต่รัชกาลที่ 5 ก็ทรงตระหนักว่าการให้กำเนิดօรส-ชิดแก่ กษัตริย์ยอมหมายถึง การมีหลักประกันสำหรับอนาคต ดังพระราชหัตถเลขา พระราชทานถึง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งยังเป็น กรมหลวง เมื่อวันที่ 11 ลิงหาคม ร.ศ. 123 ตอน หนึ่งว่า “ฉันมีความในใจอยู่เรื่องหนึ่ง ซึ่งเป็นการ ส่วนตัวแห่งพูดกับโครงมีแต่ความละอาย ได้ เคยพูดแต่กับกรมสมบัติ แต่ยังไม่เป็นการتكلง แแน่อนกันอย่างไร คือบรรดาเจ้าจอมที่เป็นคน โปรดปรานของฉันมีลูกหมาทุกคน การภายน้ำ ของคนเหล่านั้นคิดประกอบกันกับลูก ก็พอเห็น ทางที่จะทำไปไม่ยาก แต่มาไม่มีลูกอยู่ 2 คน คือ นางเอี่ยมกับนางเอิน ถ้าจะคิดไปตามราชประเพณี ก็ไม่ควรจะเป็นห่วงอันใด ถ้าล่วงแผ่นดินไปแล้ว เชก็ทำการต่อไป เป็นเจ้าจอมทุกคนกางเกง ถ้าไม่ ทำการก็ออกไปมีลูกมีผัวซ่างเข้า...ฉันก็ได้ พยายามที่จะหอดหูรออยู่เช่นนั้นอยู่บ้าง แต่ถ้า เป็นเช่นนั้นจะดีงดังเสียจริง ชวนให้คิดเห็นไปว่า เป็นจะแก่ไขรังบได้บ้าง แต่ไม่ได้มีหมายเป็น แน่เลย”(ส. พลายน้อย 2535: 372-374)

ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างนางในและ กษัตริย์นี้ จะเห็นได้ว่า กษัตริย์เป็นผู้กำหนดความสัมพันธ์ โดยมีทรัพยากรส่วนตัวของหญิงสาว อาทิ ความงามในรูปสมบัติ คุณสมบัติการ ปรนนิบัติรับใช้เป็นเรื่องเกือบ nulla และการซึ่งเป็นชี้ ตยาของกษัตริย์ได้เสนอถึงความไม่เท่าเทียมกัน ของคู่ความสัมพันธ์ เพราะความสัมพันธ์เริ่มเกิดขึ้น ดำเนินไป และจบลงในทางที่ฟังประสงค์และไม่ ฟังประสงค์ ล้วนแต่มาจากความคุ้มสถานการณ์ โดยผู้ปกครองแผ่นดินแห่งสิ่น

ในความสัมพันธ์เชิงซ้อน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและขุนนางจึงผูกผันตามพฤติกรรม หรือตำแหน่งความดีความชอบของ “นางใน” เพราะหากนางไม่ประพฤติตัวดี ปฏิบัติชอบสร้างความพึงพอใจต่อผู้ปกครอง ก็ย่อมส่งผลต่อภาพพจน์ความดีความชอบแก่ขุนนางผู้มีความผูกพันทางเครือญาติด้วย แต่หากหญิงผู้เป็นตัวแทนนั้นปฏิบัตินิดที่ผิดทาง จะไม่เป็นที่พอใจ หรือวัยแรงกระหึ่งถูกปลดออกจากตำแหน่ง หรือได้รับโทษสาหัสสารร้ายภาพพจน์ของขุนนางข้าราชการผู้ภายนอกโดยมัวหมองไปด้วย

สถานภาพของขุนนางจึงแปรเปลี่ยนขึ้นสูงอย่างรวดเร็ว ลดต่ำสุดอย่างรุนแรงตามสถานภาพของนางลัคร ซึ่งก็น่าจะต้องทำใจ เพราะการได้มาซึ่งอำนาจโดยวิธีนี้เป็นข้อตรุกข้ามของการลังสมพัฒนาความรู้ ความสามารถ การมีศักยภาพปฏิบัติตามโดยตามพระประสงค์ ซึ่งเป็นทิศทางการสร้างอำนาจที่ขอบธรรม

แต่โดยนัยทางการเมือง การพักรฐานความมั่นคง การเพิ่มพูนอำนาจไม่เพียงเอื้อประโยชน์ เนื่องจากขุนนางข้าราชการในสังคมสมบูรณ์ญาลิหรือราชย์เท่านั้น แม้แต่ผู้ปกครองแผ่นดินก็ได้ผลประโยชน์มั่นใจว่าขุนนางจะไม่คิดคดทรยศ โดยเฉพาะกรณี “หน่อเนื้อ” ซึ่งลากойิงความสัมพันธ์ระหว่างทั้ง 2 ฝ่ายให้ผู้กรัดขึ้น ภาพความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองแผ่นดินและขุนนางข้าราชการ จึงเสนอ

ถึงการเสนอสอนองต่อ กัน ซึ่งปรากฏชัดในเรื่องการสร้างความเป็นปึกแผ่นทางการเมือง โดยอาศัยประโยชน์จากการสร้างพันธมิตรทางเครือญาติ เป็นสื่อโยงความล้มเหลวนั้น

แม้ไม่ปรากฏการนับญาติระหว่างผู้ปกครองแผ่นดินและขุนนางราชการอย่างเป็นทางการ แต่อย่างน้อยการผูกสัมพันธ์ก็คงดำเนินไปอย่างแน่นแฟ้นกว่าขุนนางอื่นๆ และยังคงมีการสืบสานความสัมพันธ์ตราบใดที่ทั้ง 2 ฝ่ายยังเล็กันให้แล้วรับแม้ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนชี้ถูกกำหนด เริ่มและจบโดยฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินผู้อุปถัมภ์เพียงฝ่ายเดียว ก็ตาม

ถึงที่สุดแล้วภาพความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในงานศึกษานี้ จึงเป็นภาพสะท้อนความอ่อนแอกของกลุ่มต่างๆ ที่จะต่อรองอำนาจในสังคมไทยว่า มีสภាសนที่ขาดการจัดระบบสังคมแบบเป็นระบบทุน (Corporation) เพราะอำนาจสูงสุดอยู่ที่คนๆเดียว โดยอาศัยกรอบเกณฑ์ ค่านิยม กฎหมาย เป็นเครื่องมือควบคุมอำนาจและรักษาบทบาทไว้ การถ่าย “นางใน” ในฐานะที่เป็น “ของกำนัล” จึงเป็นทางออกอีกรูปแบบหนึ่งที่จะกระชับระยะห่างระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองเพื่อสร้างความสัมพันธ์เพราการใกล้ชิดผู้มีอำนาจอย่างมีน้ำใจซึ่งนำมาซึ่งอำนาจ การตั้งร่างและขยายอำนาจ แม้ว่าที่มาของอำนาจนั้นจะมิได้เกิดจากการพัฒนาความรู้ความสามารถของตนเอง หากแต่เกิดจากการฝึกแห่งตัวไปกับ “น้ำพักน้ำแรง” ของสตรีเพศก็ตาม

บรรณานุกรม

ข่าวภูมิภาค วัชโธทัย

2534

เฉลิมพระเกียรติ พระราชวงศ์ผู้ชายในเล่ม 4 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ประวัติศาสตร์

จงจิตราโนม ดิศกุล หน่อเมืองเจ้า

บันทึกของหน่อเมืองเจ้าจงจิตราโนม ดิศกุล

จดหมายเหตุความทรงจำ (เอกสารประวัติศาสตร์บันทึกเรื่องราวตั้งแต่เดิมกรุงศรีอยุธยา
เมื่อ พ.ศ. 2310 จนถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2381)

นายชร สุขพานิช พิมพ์เจกเป็นมิตรผลเนื่องในโอกาสทำบุญอายุครบ 60 ปี วันที่
9 มิถุนายน 2516, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

ชัยอนันต์ สุมทวนิช

ศักดินากับพัฒนาสังคมไทย

ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ เอกสารประกอบการศึกษาทาง

รัฐประศาสนศาสตร์ ลำดับที่ (คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มป.)

ณรงค์ พ่วงพิศ

ประวัติศาสตร์ไทย 3 ประวัติการปกครองและการเมืองไทย

ชนิต อุย়ুপের্চ

2497

ศิลปินแห่งชาติไทย กองการสังคีต กรมศิลปากร. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์

2500

โขน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าร่วงฯ เชื้อ พระองค์เจ้าเฉลิมเบศร-
มงคล.

ธีรยุทธ บุญมี

ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย เอกสารประกอบการสอนวิชา ม. 326 เอกสารหมายเลข
372 คณะสังคมวิทยาและมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ธีรยุทธ ยวงศิริ

2534

ใน เบิกโรง ข้อพิจารณาภูมิกรรมในสังคมไทย บริตตา เฉลิมแห่ กองนันตภูล
บรรณานิการ ออมรินทร์ พรินต์ติงกรุ๊ป.

ประยุทธ ลิทธิพันธ์

ราชสำนักไทย กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา

บริตตา เนลิมเพา กอ้อนนตากุล

2536 “งานศึกษาลัมของ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์” ใน นครรัมดา กรุงเทพฯ :
เจริญวิทย์การพิมพ์.

ครีศักดิ์ วัลลิโนดม

2534 ใน เมกิโง ข้อพิจารณา naukarum ในสังคมไทย บริตตา เนลิมเพา กอ้อนนตากุล
บรรณาธิการ ออมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป.

ส.พลายน้อย

2535 พระบรมราชนิรันดร์เจ้าจอมมารดา กรุงเทพฯ : รวมสาร์น พิมพ์ครั้งที่ 3.

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขานุการนายกรัฐมนตรี

2534 เนลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ผู้ชายใน เล่ม 4 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประกายพรีก.

สุขุมนัยประดิษฐ์, หลวง

2536 กจช. สร. 1201 บันทึกประยาทรงสูรเดช “ไม่ลงวันที่ ในเนค อาภรณ์สุวรรณ
“สังคมพลังน้ำ (Hydraulic society) หรือระบอบอำนาจแบบตะวันออก (Oriental
Despotism)” ศิลปวัฒนธรรม ก.ย.

ฤทธิ์ วงศ์เทศ.

2532 ร้องรำทำเพลง : ดนตรีและนาฏศิลป์ชาวสยาม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน